

J. VAN DER KNIJFF, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773* (Apeldoorn: Labarum Academic 2018). ISBN 978-94-0290-6332. 623 pp.; incl. cd. Prijs: € 39,95.

Tussen 1539 en 1562 ontstond onder invloed van reformator Johannes Calvijn (1509-1564) het Geneefse psalter, een strofische, Franstalige berijming van de 150 psalmen uit het Oude Testament. Dit psalter is sinds de zestiende eeuw van betekenis voor de Nederlandse muziekcultuur. Zo verschenen tussen 1604 en 1621 van Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) vier bundels met bewerkingen van calvinistische psalmen. De fameuze Amsterdamse componist gebruikte de oorspronkelijke Franse berijming; zijn psalmbewerkingen waren dan ook bestemd voor de gegoede burgerij.

Zeer breed verspreid in de Nederlanden was de vertaling van het Franse psalter die de gereformeerde predikant Petrus Dathenus (of 'Datheen', 1531-1588) in 1566 publiceerde. 'Datheens psalmen' waren bijzonder geliefd. Het veroorzaakte dan ook enige opschudding toen de Staten Generaal in 1762 opdracht gaven een nieuwe berijming te vervaardigen, die in 1773 gereedkwam. In de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken wordt verhaald van de oude visser Klaas uit Maassluis die zich stevig verzette tegen de invoering van deze 'Staatsberijming'. Hij vond de nieuwe berijming niet nodig, want 'ik, en men ouwe Wyf Neeltje Gerrits, ebben die [de psalmen van Datheen -JS] al een zestig jaer lang mit stichting ezongen, dat et over den diek dreunde.'¹

De woorden van de Maassluisse visser karakteriseren de bekendheid van en gehechtheid aan het calvinistische psalter, ook in de lagere klassen van de Nederlandse bevolking. De Geneefse psalmen behoorden vanaf de zestiende eeuw tot de religieuze en muzikale leefwereld van protestanten uit alle lagen van de Nederlandse bevolking.

Onenigheid ontstond niet alleen over de vraag welke berijming gezongen moest worden; ook de vraag of naast de 150 berijmde psalmen ook andere liederen ('gezingen') gezongen mochten worden in de kerkdiensten, leverde commotie op. Vooral vanaf het begin van de negentiende eeuw werd dit vraagstuk een heet hangijzer, waarbij het wel of niet zingen van gezangen een sjibbolet van rechtzinnigheid werd.² Tot op de dag van vandaag zijn er kerkgenootschappen en groeperingen die zich als 'gereformeerd' afficheren, waar het zingen van andere liederen dan psalmen onbespreekbaar is of in elk geval tot enige onrust leidt.

¹ Betje Wolff en Aagje Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (Den Haag 1782), 249.

² Zie hierover bijvoorbeeld J.H. Gunning J.Hz., *De gezangenkwestie in de Nederd. Herv. Kerk* (Utrecht 1910); J. Smelik, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* ('s-Gravenhage 1997), 10-11, 111-127; J. Smelik, 'Op zoek naar "een betamelijken uitoefening van den openbare Godsdienst" rond 1816', in *Ramp of redding. 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1816-2016*, edd. F. van Lieburg & J. Roelevink (Utrecht 2018), 77-92.

Een afwijzende houding tegenover gezangen bestond ondanks het feit dat vanaf de eerste uitgave van Datheens psalmboek zeven gezangen achter de psalmen stonden afgedrukt. De Statenberijmers zetten in 1773 deze traditie voort en voegden een verzameling van dertien liederen toe aan de psalmen; deze liedverzameling stond bekend onder de naam ‘Eenige Gezangen’.

De gezangen die bij Dathenus en de Statenberijming 1773 achter de psalmberijming stonden, vormen het onderwerp van de dissertatie waarop Jaco van der Knijff op 5 juli 2018 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde. Promotor was prof. dr. A.L. Molendijk, co-promotor: dr. J.R. Luth.

Het fraai uitgegeven proefschrift is helder ingedeeld: na een inleidend hoofdstuk, waarin de liedcultuur vanaf de Vroege Kerk tot en met de calvinistische Reformatie beschreven wordt, volgen drie hoofdstukken over de collectie lofzangen uit het psalmboek van Datheen. De hoofdstukken 5 en 6 zijn gewijd aan de ‘Eenige Gezangen’ uit 1773, waarbij hoofdstuk 6 de herkomst, ontwikkeling en inhoud van elk afzonderlijk gezang behandelt. Hoofdstuk 7 schetst de ontwikkeling en receptie van de ‘Eenige Gezangen’ vanaf 1773 tot heden. Van der Knijff laat hierin zien hoe bevindelijk-gereformeerden (d.w.z. gereformeerden die sterk beïnvloed zijn door de ‘Nadere Reformatie’) tot op de dag van vandaag blijven worstelen met enerzijds hun theorie dat in de eredienst alleen psalmen gezongen mogen worden, en anderzijds de praktijk waarin dertien gezangen toegelaten zijn.

Vooraf in hoofdstuk 3 wordt gebruikgemaakt van indrukwekkende en overzichtelijke tabellen. In het hele boek wordt gewerkt met verhelderende kaderteksten, waarin bijvoorbeeld verschillende liedversies naast elkaar afgedrukt worden.

Het onderzoek van Van der Knijff was meer dan welkom, aangezien de vorige studie over de integrale gezangenverzameling ten tijde van het verschijnen van dit proefschrift 125 jaar oud was. Het betrof een artikel uit 1893 van de Leidse kerkhistoricus J.G.R. Acquoy.³ Dit artikel bevatte diverse aanvechtbare hypothesen en beweringen die menig onderzoeker sindsdien herhaalde, maar die Van der Knijff weerlegt. Ook waren er belangrijke hiaten, zoals over de vraag hoe en wanneer de uitbreiding van zeven naar dertien gezangen tot stand kwam. Van der Knijff heeft dit nu secuur in kaart gebracht, onder meer aan de hand van maar liefst 300 edities van Datheens psalmboek. Daarnaast wist hij van de afzonderlijke liederen tot nu toe onbekende gegevens te achterhalen, bijvoorbeeld over de herkomst van het Morgen-Gebed en van het Gebed voor het Eten. Ten aanzien van de Avondzang en het Eigen Geschrift van David kon Van der Knijff reconstrueren wanneer en via welke weg deze liederen in Datheens collectie lofzangen terecht kwamen.

³ J.G.R. Acquoy, ‘De psalmwijzen der Nederlandsche Hervormde Kerk en hare herziening’, in *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 4 (1893), 1-84.

Van der Knijff betuigt spijt dat zijn zoektocht naar de herkomst van de lofzangen van Zacharias en Maria, waar al menig onderzoeker naar gezocht heeft, vruchteloos is gebleven. Hij gaat ervan uit dat Dathenus voor deze liederen voorbeelden had, en dat het dus niet om oorspronkelijke berijmingen gaat. Omdat hij voor zijn psalmboek uitsluitend vertalingen maakte, ligt het volgens de schrijver voor de hand dat Dathenus ook voorbeelden heeft gehad voor deze cantica. Bovendien zou van de psalmberijmer geen zelfstandig poëtisch werk bekend zijn. Op dit punt zijn er vragen te plaatsen bij het onderzoek. Het spraakmakend stylometrisch onderzoek van Mike Kestemont *cum suis* uit 2016 wees Datheen namelijk aan als mogelijke, en zelfs meest waarschijnlijke auteur van het Wilhelmus.⁴ Datheen zou volgens deze studie dus wel oorspronkelijk poëtisch werk gemaakt hebben.

Mijns inziens heeft de veronderstelling dat de lofzangen van Zacharias en Maria wel origineel werk van Datheen zijn, minstens even goede papieren als Van der Knijff's hypothese. Temeer omdat Van der Knijff, die er bij herhaling blij van geeft zorgvuldig en grondig te kunnen zoeken, tevergeefs gezocht heeft naar voorbeelden van de twee lofzangen.

Inzichtgevend is de studie ten aanzien van de receptie en waardering van de 'Eenige Gezangen'. Er wordt beschreven hoe men omging met het feit dat alleen de eerste zes gezangen uit Datheens psalmboek en de Bedezang voor de Predikatie kerkelijk geijkt waren (door de Dordtse Synode 1618/1619), en de overige zes gezangen niet. Toch werden alle dertien gezangen in de zeventiende eeuw in 1773 van staatswege gesanctioneerd. In de zeventiende eeuw bestempelde men de liederen dikwijls als 'heilige gezangen'. Deze betiteling laat zien dat men toen aan deze gezangen de onaantasbare status van de psalmberijming toekende en dat men ze in positieve zin onderscheidde van andere geestelijke liederen. Een interessant gegeven uit Van der Knijff's onderzoek is daarbij dat niet kerkelijke overheden maar boekdrukkers en uitgevers uiteindelijk verantwoordelijk waren voor de uitbreiding van zeven gezangen bij Dathenus naar dertien gezangen in 1773.

De studie 'Heilige Gezangen' is niet alleen waardevol vanwege de grondige wijze waarop de herkomst, ontwikkeling en receptie van de gezangen achter de psalmberijming onderzocht en beschreven zijn. Van der Knijff weet daarnaast regelmatig bestaande onderzoeken en niet-wetenschappelijke literatuur te verbeteren en aan te vullen, ook ten aanzien van aspecten die niet specifiek de gezangenafdeling achter het psalmboek betreffen. Dit maakt dat het boek in bredere zin een belangrijke bijdrage levert aan de geschiedbeschrijving van de Nederlandse kerkzang. Daarbij corrigeert Van der Knijff ook het veelal bestaande beeld dat de gereformeerde Reformatie op het gebied van de liedcultuur enkel iets nieuws begon: psalmzingen, gemeentezang,

⁴ M. Kestemont, E. Stronks, M. de Bruin & T. de Winkel, *Van wie is het Wilhelmus? Auteurskwesties rond het Nederlandse volkslied met de computer onderzocht* (Amsterdam 2017). De resultaten van het onderzoek werden voor het eerst gepresenteerd tijdens de Louis Peter Grijp-lezing op 10 mei 2016.

liederen in de volkstaal. Ten aanzien van het liedrepertoire laat hij overtuigend zien dat Dathenus' collectie lofzangen wortelt in de middeleeuwen, en dat vanaf de Vroege Kerk gezangen een rol gespeeld hebben in de liturgie.

De gedachte dat de gereformeerde kerken na de Reformatie altijd alleen uit Dathenus' psalmboek zongen, dient eveneens bijgesteld te worden. Zoals eerder onderzoek aantoonde en zoals Van der Knijff bevestigt, zijn tijdens de zestiende en zeventiende eeuw in delen van de Nederlanden lutherse gezangen gezongen tijdens kerkdiensten. Die praktijk is ook in de achttiende eeuw waarschijnlijk breder verspreid geweest dan tot nu toe wordt vermoed. Zo verscheen in 1766 de bundel *CL Geestlyke Gezangen, Welke in de Gereformeerde Kerken van Cleve, Gulik, Berg en Marksland Gezongen worden* van de gereformeerde predikant Abdias Velingius, die bestemd was voor liturgisch gebruik en die met goedkeuring van de classis Tholen en Bergen op Zoom verscheen. De bundel, waarvan in 1798 een heruitgave verscheen, bevat veel lutherse gezangen. Overigens had dit liedboek ook aandacht in de dissertatie kunnen krijgen, want het opent met een nieuwe vertaling van de Bedezang voor de Predikatie en bevat tevens nieuwe versies van diverse andere 'heilige gezangen'.

Het staat dus vast dat er lutherse gezangen zijn gezongen. Maar Van der Knijff gaat ervan uit dat deze liederen altijd bedoeld zullen zijn wanneer in zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen gesproken wordt over het zingen van andere liederen dan uit Dathenus' psalmboek. Dat is aanvechtbaar. Het ligt vaak meer voor de hand dat middeleeuwse, Nederduitse liederen bedoeld zijn die tijdens de middeleeuwen op hoogtijdagen door het volk gezongen werden. Een markant voorbeeld staat op pp. 254-255, waar de instructie uit 1623 voor de Culemborgse stadsorganist Eustachius Hackart aangehaald wordt. De instructie bepaalde dat met Kerst en Pasen onder meer de 'leijzen van dat Kindeken is geboren', dan wel 'leijzen van de opstandige Christi' gespeeld mochten worden. Van der Knijff stelt dat het niet duidelijk is om welke gezangen het gaat, en vermoedt liederen uit de Utrechtse bundel *Hymni offte Lof-sangen* (1615). Maar het meest waarschijnlijk is dat hier middeleeuwse leisen bedoeld zijn, mede omdat dergelijke liederen tijdens de middeleeuwen vooral op de genoemde hoogfeesten (Kerst en Pasen) gezongen werden. Ook liederen uit de middeleeuwse kerkmuzikale praktijk zijn na de Reformatie niet (meteen) verdwenen.

De studie van Van der Knijff vormt een belangrijke bijdrage aan het hymnologisch onderzoek naar de kerkzang in het Nederlands protestantisme. Zij draagt zeer bij aan een historisch verantwoorde voorstelling betreffende het liedrepertoire dat onze voorouders in de kerk gezongen hebben. Van der Knijff is onder meer als (muziek)journalist verbonden aan het *Reformatorsch Dagblad*. Dat hij goed en helder weet te formuleren, verbaast niet. Misschien zit die journalistieke achtergrond sporadisch een precieze formulering echter ietwat in de weg. Zo verwacht men in een dissertatie niet volksmond-bewoordingen als 'korte noten' en 'lange noten' (o.a. p. 368 noot 34 en 420), waar bijvoorbeeld minima en de semibrevis of kwartnoten en halve noten bedoeld zijn. Maar dit zijn *peanuts*. Het werk is voor zowel deskundigen als niet-deskundige geïnteresseerden goed leesbaar. En wanneer de ogen verzadigd zijn

van al het goede dat op 623 bladzijden geboden wordt, kan men de oren laven aan de cd die achterin het boek is bijgesloten. Daarop speelt co-promotor Jan R. Luth bewerkingen van een aantal gezangen. Daaronder bevinden zich naast acht reeds bestaande composities ook vijf werken van Jan van Gijn, Chiel Jan van Hofwegen, Dick Sanderman, Gerard de Wit en Boudewijn Zwart, die op verzoek van Van der Knijff speciaal voor dit project zijn geschreven.

Jan Smelik

Het Maakzel van Agricola. De orgels van de Martinikerk te Groningen, ed. H. FIDOM (Zutphen: Walburg Pers 2019). Nederlandse Orgelmonografieën 13. ISBN 9789462492622. 416 pp. Prijs: € 44,95.

In deel 13 van de serie ‘Nederlandse Orgelmonografieën’ worden beide orgels van de Groningse Martinikerk voor het voetlicht gebracht. Het indrukwekkende hoofdorgel van deze kerk geldt als één van de oudste, mooiste en belangrijkste instrumenten van ons land. Toen de Engelse muziekhistoricus Charles Burney in 1772 een reis door het vasteland van Europa maakte, bezocht hij niet alleen de bekende orgels in Amsterdam en Haarlem, maar ging hij ook naar Groningen om het Martini-orgel te beluisteren. Twee jaar later schreef de bekende Goudse organist/publicist Joachim Hess over het Groningse instrument: ‘Onder alle de Orgels welken ik ooit getoetst hebbe, is my niet bewust van de eerste tot de laatste stem, zulk eene fraaiheid over het algemeen te hebben aangetroffen’. Het historische koororgel, afkomstig uit Limburg, is pas in 1939 in de Martini geplaatst. Waar het hoofdorgel een representant is van de Noord-Duitse barok, is het koororgel er een van de Waalse barok. Maar weinig kerkgebouwen zullen zo’n combinatie binnen hun muren hebben.

Eindredacteur Hans Fidom gaat in zijn inleiding onder meer in op de vraag of de humanist Rudolf Agricola inderdaad – zoals door Jacob Wilhelm Lustig in diens vertaling van het reisverslag van Burney werd opgemerkt – de bouwer van het hoofdorgel is, of dat hij aan het eind van de vijftiende eeuw als deskundige bij een verbouwing was betrokken.

Henk de Vries, vaste orgeladviseur van de Martini, beschrijft de geschiedenis van het hoofdorgel. Het opstellen van de geschiedenis is in dit geval geen sinecure, want een deel van de oudste bronnen bestaat uit toevallige vondsten, onder meer uit het archief van het Duitse Emden. Van het hoofdorgel is geen bouwjaar en/of bouwer bekend. Een rond 1450 geplaatst instrument werd geregeld hersteld en aan de geldende smaak aangepast, maar degenen die het duidelijkst hun stempel op het orgel drukten waren de Duitse orgelmakers Arp Schnitger in 1692 (ombuiging naar Noord-Duitse stijl) en Jürgen Ahrend in 1984 (de laatste restauratie en reconstructie). Ook de orgelkast onderging forse stijlaanpassingen, bijvoorbeeld in 1542 van gotiek naar renaissance en in 1730 van renaissance naar barok. Het valt te prijzen dat de